

Else Berg en Mommie Schwarz

Affiche voor de tentoonstelling “Het huis en zijn inrichting” in het Paleis voor Volksvlijt, Amsterdam 1920, door Mommie Schwarz. beeld Joods Historisch Museum, Amsterdam

Twee van de meer dan 100.000 Joodse Nederlanders die nooit terugkeren van deportatie zijn Mommie Schwarz en Else Berg. Dit echtpaar, gevestigde namen in de kunstwereld, verdwijnt nagenoeg geruisloos en spoorloos. Vlak voor de winter van 1942 invalt, worden Mommie (Samuel) en Else in Amsterdam opgepakt. Een niet-Joods familielid kan nog afscheid van hen nemen in de Hollandse Schouwburg. Via Kamp Westerbork worden beide kunstenaars op 16 november 1942 gedeporteerd naar Auschwitz. Daar worden ze drie dagen later –direct na hun aankomst– vermoord. Een vriendin verbreekt de zegels van hun woningen en weet wat schilderijen en persoonlijke zaken mee te nemen. Daarna worden al hun bezittingen “gepulst” (in beslag genomen en weggehaald). Slechts een klein deel van hun werk overleeft. Kort na hun gedwongen vertrek wordt het huis betrokken door nieuwe bewoners. Alsof Mommie en Else nooit hebben bestaan. Het waren twee talentvolle schilders, die zich aangetrokken voelden tot de verschillende nationale en internationale avant-gardistische kunststromingen van de 20e eeuw. Uiteindelijk belandden ze, hoewel ze beiden een heel verschillende ontwikkeling doormaakten, in de kringen van de Bergense School. Tijdgenoten die hen inspireerden waren onder anderen Leo Gestel, Jan Sluijters en Charley Toorop. Else Berg (1877-1942), geboren in het voormalig Duitse Opper-Silezië, is als schilder altijd succesvol geweest. Voor Samuel Leser (Mommie) Schwarz (1876-1942) uit Zutphen kwam de echte waardering als kunstschilder pas aan het einde van de jaren 20, toen hij de vijftig gepasseerd was. Na zijn dood raakte hij min of meer in de vergetelheid, maar inmiddels neemt de interesse voor zijn werk toe. Vanaf 1909 gingen Berg en Schwarz intensief met elkaar om. Samen (maar ook wel alleen) trokken zij veel naar het buitenland. Tijdens deze reizen produceerden ze talloze schilderijen en tekeningen, waarbij ze grote invloed uitoefenden op elkaar. De overeenkomsten in hun werk zijn soms zo sterk, dat een onderscheid niet of nauwelijks te maken valt. Vanaf 1914 verbleven ze vaak in de omgeving van Bergen. Daar gingen ze deel uitmaken van de Bergense School, een expressionistische stroming in de Nederlandse schilderkunst. Ook in Amsterdam waren Berg en Schwarz actief in de kunstwereld. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd het voor hen al gauw onmogelijk om te exposeren. Ze weigerden beiden een Jodenster te dragen en doken ook niet onder. Op 12 november 1942 zijn ze opgepakt en via Westerbork afgevoerd naar Auschwitz. Daar zijn ze direct na aankomst vermoord.

Bron: Joods Historisch Museum

“Stilleven met theeservies en fruit”, 1921, door Else Berg. beeld Joods Historisch Museum, Amsterdam

Ze waren allemaal Joods en kunstenaar. En werden in concentratiekampen vermoord. Veel van hun werken werden vernietigd. En met hen stierf ook de kunst die zij nog in petto hadden.

■ Aad van Toor

Gereduceerd tot niet en nutteloos

In musea in Nunspeet en Elburg is werk bijeengebracht van Joodse kunstschilders die in de Tweede Wereldoorlog omkwamen in Duitse vernietigingskampen. Het is weliswaar een kleine groep mensen in die onafzienbare rijen die vanwege hun joodzijn, hun zigeunerafkomst, hun communistische ideeën of hun homofiele geaardheid de deur naar de gaskamers werd gewezen. Hun afschuwelijke levenseinde is er niet minder aangrijpend om. Mensen, soms zeer getalenteerde mensen, gereduceerd tot niet, naamloos en nutteloos. Kunsthistoricus en rabbijn Edward van Voolen tilt iets op van de sluier die over deze groep Nederlands-Joodse kunstenaars ligt. Ze zijn allemaal heel verschillend: in geloofsbeleving, in politieke ideologie, in maat-

schappelijke status. Met slechts één overeenkomst: Joods. Maar wat is dat eigenlijk? „Joods ben je automatisch wanneer je een Joodse moeder hebt. Dat bepaal je dus niet zelf, je bent het gewoon, of je wilt of niet.” Joods-zijn kun je religieus invullen of cultureel, maar ook sociale gerechtigheid kun je een meer of minder Joods accent geven. En zo kun je Joodse mensen in alle lagen, kringen en stromingen van de samenleving terugvinden, in alle mogelijke variaties. Je kunt het Jood zijn „op heel veel verschillende manieren invullen. Of niet. Dat heet dan: je doet er niets aan. Je bent het gewoon, je denkt er niet echt over na. Totdat een ander je daaraan herinnert. En dat was precies wat er gebeurde in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog.” Onder de slachtoffers van de massamoord op de Joodse mede-

mens bevonden zich „kunstenaars – beeldende kunstenaars, maar ook architecten, vormgevers, dichters, schrijvers, fotografen, theatermakers, filmers, componisten en uitvoerende artiesten.” Vogels van heel verschillende pluimage wat betreft leeftijd, achtergrond, opvattingen en werkend in verschillende kunststijlen. „Het enige dat ze deelden was het feit dat ze Joods geboren waren.” Tweede gebod Van Voolen noemt het eigenlijk opvallend dat er Joodse kunstenaars waren en zijn. Het tweede gebod verbiedt immers het maken van afbeeldingen? Het gaat er echter om „dat je er niet voor mag knielen en ze vereren. Al tweeduizend jaar geleden schreven rabbijnen dat zolang je die afbeeldingen niet vereert en er niet voor neerknielt, je wel degelijk kunst

Stadsgezicht van Amsterdam, door Marinus van Raalte (1873-1944). beeld Drents Museum, Assen / Tom Haartsen

mag maken.” Van Voolen verwijst naar mozaïekvloeren en wand-schilderingen in de synagogen en de verluchte joodse handschriften uit de middeleeuwen.

Toch was er nooit een Joodse Rembrandt onder de kunstenaars? „Joden waren tot 1818 offici-eel uitgesloten uit de gilden en mochten de meeste beroepen niet uitoefenen.” Pas na de ophef-fing van dit beroepsverbod zien we klinkende namen van Joodse kunstenaars komen bovendien: David Bles, Moritz Callisch, de broers Salomon, Elchanon en Mau-rits Verveer. En weer iets later is er Jozef Israëls, de patriarch van de Haagse School. Of Lion Schulman (1851-1943), leerling van Jan H. B. Koekkoek.

Deze Lion Schulman woont in oorlogstijd in het Joodse rusthuis in de Amsterdamse Sarphatistraat. De nazi’s ontzien hem niet. In 1943 wordt de 91-jarige Schulman op transport gesteld en vermoord in Auschwitz. Zijn zoon David overleeft de oorlog en keert terug uit Westerbork.

Joodse kunststijl

Er bestaat niet een specifiek Joodse kunststijl, zegt Van Voolen. „Er zit bijna zeventig jaar leef-tijdsverschil tussen de oudste en de jongste kunstenaar die het leven lieten in een van de vernie-tigingskampen. Lion Schulman bijvoorbeeld is geboren in 1851

en Jacob Kloot in 1916. Onder deze groep zijn dus allerhande schilderstijlen terug te vinden van het impressionistisch-realistische tot het modernistische en figu-ratieve”, stelt Margot Jongedijk, die als conservator is verbonden aan het Noord-Veluws Museum in Nunspeet (zie kader). „Sommige kunstenaars hadden hun naam al gevestigd, zoals Martin Mon-nickendam (1874-1943) en Samuel

Joodse schilders deden helemaal mee in de kunststromingen van hun tijd

Jessurun de Mesquita (1868-1944). Anderen waren kortgeleden afge-studeerd en zochten nog een eigen stijl. De schilders deden helemaal mee in de Nederlandse kunstwe-reld. Onderlinge contacten tussen Joodse schilders kwam wel voor, maar waren geen vanzelfspre-kendheid. Mommie Schwarz en Else Berg waren in de verte familie van elkaar. Zij trokken veel met elkaar op en kwamen zelfs tot een huwelijk met elkaar. En Martin Monnickendam was een gezagheb-

bend kunstenaar die ook les gaf, onder meer aan de Joodse Dinah Kohnstamm en Marianne Fran-ken. Dat waren geen contacten om het Joodszijn, maar om de liefde of om de kunst.”

Wel was er een aantal kunste-naars dat met lede ogen toezag hoe het nazisme steeds meer macht kreeg en de jodenver-volging toenam. Kunstschilders als Fré Cohen, Salomon Garf en Marinus van Raalte hielpen in de oorlog Joodse vluchtelingen. Ook richtten zij een vereniging op om kunstenaars –die zich vanwege hun joodzijn niet konden inschrij-ven bij de Nederlandsche Kultur-kamer– te ondersteunen en aan werk te helpen.

Op de vraag of de nazi’s Joodse kunstenaars juist meer of minder vervolgden, twijfelt Margot Jon-gedijk even. Ze gelooft niet dat de Duitse bezetter dat onderscheid zo maakte. „Kunst was erg belangrijk in het Duitse rijk. Maar dan wel realistische, figuratieve kunst, waarin het ambacht en dienst-baarheid aan het Duitse volk centraal stonden. Andere kunst-vormen werden al snel afgedaan als “ontaarde kunst”. Kunstwer-ken gemaakt door Joden waren in zichzelf al “entartet”. Anderzijds lieten Duitse officieren en kamp-bewakers zich graag portretteren door Joodse kunstschilders. Maar die konden daarmee niet hun leven redden.”

Dinah Kohnstamm

Stilleven met ivoor en mimosa, door Dinah Kohnstamm (1869-1942), bruikleen Dolph Kohnstamm. beeld Noord-Veluws Museum

Dinah Kohnstamm (1869-1942) is telg uit een bekende Joodse fami-lie, oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland. De familie is niet religi-eus, maar ondersteunt wel Joodse liefdadige instellingen en toont zich maatschappelijk betrokken. Zo zet Dinah zich in voor vrouwenrechten. Begin vorige eeuw is zij in Berlijn leerling van Arthur Lewin-Funcke, zoals ook Paul Citroen, Käthe Kol-lwitz en Felix Nussbaum dat zijn. Haar werk dat de invloed van haar Amsterdamse leraar Martin Mon-nickendam verradt, is regelmatig te zien op tentoonstellingen in Am-sterdam. In 1938 treedt zij toe tot de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en wordt zij door prof. Geelkerken gedoopt. Hoewel ze als gedoopt christen nog niet op transport hoeft, gaat ze vrijwillig, om-dat ze haar zus Betty en hun huisgenoten Fanny van Raap en Dina Benjamin niet alleen wil laten gaan. Dinah wordt, samen met haar huisgenoten op 24 september 1942 in Auschwitz vermoord.

Bron: Vermoorde kunst, catalogus bij tentoonstelling

Max van Dam (1910-1943) achter zijn schilders-ezel. beeld Joods Histo-risch Museum, Amsterdam / J. Hemelrijk

Max van Dam (1910-1943) studeert na een tekenopleiding in Amster-dam op de Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen. Zijn portret-ten en landschappen laten een veelzijdig en begaafd kunstenaar zien, die al voor de oorlog bekend-heid geniet. Van Dam is zich bewust van de Duitse dreiging, evenals Fré Cohen en andere Joodse kunstenaars, die hij in het kunste-naarsdorp Bergen ontmoet. In 1941 duikt hij onder in Blaricum, in 1942 probeert hij met de Zwitserse Alice de Jong-Weil en haar dochter Jac-queline via Vichy-Frankrijk naar Zwitserland te vluchten, maar wordt verraden en naar het Franse doorgangskamp Drancy bij Parijs gestuurd. Op 25 maart 1943 wordt hij gedeporteerd naar Sobibór, waar hij schilderijen voor het casino en portretten van SS’ers moet maken. Vervolgens wordt hij alsnog vermoord, vermoedelijk in september 1943. Zijn ouders en jongste zus Henriëtta zijn in 1942 al in Auschwitz gedood.

Bron: Vermoorde kunst, catalogus bij tentoonstelling

Vogels van verschillende pluimage

Kunsthistoricus en rabbijn Edward van Voolen beijvert zich om de herinnering aan de omgebrachte Joodse kunste-naars levend te houden; hun leven, hun dood, hun werk. Juist in deze tijd van de herdenking van doden en van bevrijding verdient deze groep aandacht. Museum Sjoel Elburg zag het helemaal zitten, maar blijkt al snel te wei-nig ruimte te hebben en doet een beroep op het Noord-Veluws Museum in Nunspeet om mee te doen. Dat komt conservator Margot Jongedijk goed uit. Zij werkt met het oog op 75 jaar bevrijding al aan een kleine tentoonstelling over vier communistische kunstenaars (Henk Henriët, Jo Bezaan, Ward Hellendoorn en Dorus Roovers) die in de omgeving van Putten met elkaar optrekken en van wie er twee in de oorlog omkomen. „Het verzoek van Sjoel Elburg laat zich –hoewel ‘Nunspeet’ normaliter gericht is op schilders van de Veluwe– goed inpassen.” Afgespro-ken wordt om werk van het Joodse kunstenaarrechtpaar Mommie Schwarz en Else Berg onder te brengen in Elburg. Het Noord-Veluws Museum geeft een groep van 25 andere Joodse kunstenaars een podium.

De tentoonstelling staat klaar, maar de deuren van beide musea blijven dicht zolang corona rondwaart. Inmiddels hebben de bruikleengevers ingestemd met een verleng-ing van de tentoonstellingen tot 29 november. Wat corona aan de voorkant wegsnoept kan dus hopelijk aan de achterzijde worden ingehaald.